

Şirin BÜNYADOVA

QIZBƏYƏNMƏ VƏ ELÇİLİK ADƏTİ ORTA ƏSRLƏRDƏ

Etnoqrafiyanın tədqiqat obyektı xalq və onun fəaliyyətidir. Xalqın da özünəməxsus mə'nəvi sərvətləri və əsrlərin sərhəddini aşaraq bu günümüzə gəlib çatan müəyyən əxlaqi dəyərləri, mə'nəvi keyfiyyətləri və bunları özündə ehtiva edən adət və ən'ənələri vardır. Bu cür adət və ən'ənələrin əksəriyyəti isə ailə daxilində həyata keçirilir. Bildiyimiz kimi, Azərbaycan xalqının ailə və ailə məişəti (başqa problemlərlə yanaşı) etnoqrafiya elminin tədqiqat obyektinə daxil olan ən maraqlı mövzular sırasındadır. Əslində bu problem özündə daha çox münasibətləri və öyrənilməsi vacib olan müxtəlif məsələləri cəmləşdirir. Belə ki, ailə problemlərini öyrənərkən bütövlükdə etnoqrafiyanın əhəmiyyət kəsb edən bir çox başqa məsələlərinə də toxunmuş oluruq. Burada həmçinin təsərrüfat həyatı, maddi mədəniyyət elementləri, sənətkarlıq və mə'nəvi mədəniyyətlə bağlı məsələlər də öz əksini tapır. Çünki ailə daxilində təbii ki, həm təsərrüfat işlərinə diqqət yetirmək, maddi mədəniyyətlə bağlı məsələləri tə'min etmək, bir sıra adət və ən'ənələri icra etmək tələb olunur. Bu baxımdan da ailəni öyrənməklə istər-istəməz sadaladığımız məsələləri də diqqətdən kənar saxlamaq mümkün deyildir. Lakin ailə və ailə məişətinin ayrı-ayrı məsələlərini nəzərə çatdırmaq üçün əsasən uzun əsrlər xalqın yaşatdığı elçilik, toy, nigah və s. mütərəqqi adət və ən'ənələr xüsusilə ön plana çəkilir.

Fəaliyyət və davranış tərzində təzahür olunan xalqa məxsus xüsusiyyətlərin, yə'ni elimizin, obamızın həmişəyaşar adət və ən'ənələrinin hərtərəfli öyrənilməsi, onların dərin köklərə malik olduğunu sübuta yetirmək üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bir sıra ən'ənələri özündə ehtiva edən mərasimlərdə və tarixən formalaşan adətlərdə xalqa xas olan keyfiyyətlər özünü bütün çalarları ilə birlikdə qabarıq şəkildə təcəssüm etdirir. Xalqın psixologiyasını, dünyagörüşünü, bu və ya digər məsələyə bəslədiyi münasibətini, eyni zamanda dini təsəvvürlərini üzə çıxarmağa imkan yaradan adət və ən'ənələr öyrənilməyə dəyər.

Azərbaycan elə bir məmləkətdir ki, təbiət öz gözəlliyi, səxavəti, bolluğu ilə yanaşı, rəngarəngliyi və çoxçalarlılığı da bu torpaqdan əksik etməyib. Zənginlik təkcə təbiətin özündə deyil, eyni zamanda insanların yaşam tərzində də özünü göstərir. Oxşar mahiyyət daşıyan ailə adətləri ilə yanaşı, müxtəlif bölgələrimizdə ailə məişəti ilə bağlı icrası fərqli adət və ən'ənələrin mövcud olması böyük maraq doğurur. Əsrlərdən bəri sü-

zülüb gələn və əhali tərəfindən həvəslə icra olunan, onların məişətinin bir parçası kimi uzun müddət hiş olunaraq qorunub saxlanan o qədər mütərəqqi mahiyyət daşıyan adət və ən'ənələrımız vardır ki, zaman-zaman unutmşuq, bə'zən isə adi bir hal kimi qəbul etdiyimizdən fərqiə varmamışuq, biganə yanaşaraq mə'nəvi sərvətlərimizə arxa çıxmamışuq. Lakin unutmamalıyıq ki, keçmişimizə xor baxa bilmərik, çünki o, tariximizin bir parçasıdır. Bir də yaddan çıxarmamalıyıq ki, xalqın tarixi təkcə onun hadisələrlə dolu inkişaf mərhələlərində deyil, həmçinin bu günümüə gəlib çatan adət və ən'ənələrində də yaşayır.

Azərbaycanın ailə məişətinin etnoqrafik cəhətdən öyrənilməsində əhəmiyyət kəsb edən adətlərdən biri də qızbəyənme və elçilikdir. Bu adətlər toy mərasiminə qədər icra olunan ilkin mərhələni təşkil edir. Gələcək ailə həyatının qurulmasında əsas məsələlərdən biri məhz gəlinliyə namizədin seçilməsidir. Bu, vacib məsələ kimi ailənin evlilik planlarında hər bir dövr üçün əhəmiyyətli yer tutmuşdur. Belə ki, hər bir ailə öz daxili qaydalarına uyğunlaşa biləcək, evin tələblərinə uyğun şəkildə davrana biləcək və əsli-nəslə öz səviyyələrinə müvafiq olan bir qızı gəlinliyə namizəd seçilməsini şərt hesab etmişdir. Eyni zamanda, gəlin seçilən qızın sağlamlığı, təsərrüfatda yaxşı işləyə bilməsi, zirək olması, əməksevərliyi də əksər ailələr üçün əsas şərt sayılmışdır. Bütün bu deyilənlər orta əsrlər dövründə də əhəmiyyətli şərt hesab olunmuşdur.

Ailə elə bir qurumdur ki, onun bütün problemləri bir tək onun başçısı sayılan kişidən asılı deyil, burada, eyni zamanda, evin xanımından da tələb olunan işlər vardır. Bu məsələ özünü, xüsusən, qızbəyənme və elçilikdə göstərir. Qızbəyənme adəti orta əsrlərdə müxtəlif şəkildə icra olunurdu. Birincisi odur ki, analar öz evlilik çağına çatmış oğlanlarını evləndirmək üçün xeyirdə və şərdə qızlara göz qoyurdular. Bu işdə əsas rol anaya və bacıya (bə'zi hallarda isə yaxın qohumlara) məxsus idi. İkincisi isə yaxın dostlar və ya qohum ailələr xalq arasında mövcud olan göbəkəsmə (beşiklərtmə) adəti ilə körpə yaşlı oğlan və qızı deyikli e'lan edirdilər və mə'lum olduğı kimi, burada əsas seçim valideynlərdən asılı olurdu. Bu adət təkcə Azərbaycanda deyil, eyni zamanda başqa türk mənşəli xalqlarda da indiyədək mövcuddur. Qeyd etməliyik ki, etnoqraf alim Hacı Qadir Qədirzadə də ailə məişəti ilə bağlı adətləri və etnogenetik əlaqələri tədqiq edərəkən qızbəyənme adətinin türkdilli xalqlarda mövcudluğu məsələsinə toxunmuşdur (4, 42-43).

Məqsədimiz orta əsrlərdə qızbəyənme və elçilik məsələlərini öyrənməkdən ibarətdir. Bununla bağlı onu da qeyd etməliyik ki, orta əsrlərdə də nigah əlaqələri əksər vaxt sosial bərabərlik əsasında qurulurdu. Bərabər zümrələr arasında nigahın rəsmiləşdirilməsi məsələsi qız bəyənilərəkən də əsas şərt hesab olunurdu.

Qızbəyənmə və elçiliyin orta əsrlərdə nə cür icra olunduğunu hərtərəfli öyrənmək üçün həmin dövrlərdə yaşayıb yaradan müxtəlif müəlliflərin (şair və mütəfəkkirlərin, müxtəlif mənbə müəlliflərinin) əsərlərinə müraciət etmək zəruridir. Belə ki, hər bir müəllifin özünəməxsus şəkildə təsvir etdiyi ailə ilə bağlı məsələlər onların əsərləri boyunca səpələnmişdir. Buna görə də onların hamısını seçib təqdim etmək vacibdir. Bir də onların birində olub digərində olmayan ayrı-ayrı mə'lumatları da araşdırmağı qarşıya məqsəd qoymuşuq.

Orta əsrlərdə seçiləcək qızda hansı xüsusiyyətlərə diqqət yetirildiyi maraqlıdır. Bu barədə orta əsr müəlliflərinin əsərlərində mühüm mə'lumatlar mövcuddur. Məsələn, XIII əsrin görkəmli mütəfəkkir alimi, görkəmli şəxsiyyəti və dövlət xadimi olan Nəsirəddin Tusi özünün məşhur "Əxlaqi-Nasiri" əsərində deyilən məsələ ilə əlaqədar yazır ki, "bakirə bakirə olmayandan daha yaxşıdır: ərin tərbiyəsini qəbul etməyə, onun xasiyyətinə uyğunlaşmağa, qayda-qanuna tabe olmağa daha çox təmayül edər, bunlarla yanaşı özü gözəl, əsləli nəcib, ailəsi dövlətli isə, bütün məziyyətlər bir yerdə toplanmış olar, üstünə əlavəyə heç bir ehtiyac qalmaz. Bütün xüsusiyyətlərin bə'zisi olmasa da, ağıl, iffət (ismət) və həya mütləq vacibdir. Yerdə qalan üç xüsusiyyəti: gözəllik, sərvət, əsil-nəsəbi o birlərindən üstün tutmaq, din və dünya işlərinə xələl gətirib fəlakət və həlakətə səbəb ola bilər" (1, 152). Göründüyü kimi, Tusi burada gözəlliyi, sərvəti və əsil-nəsəbliliyi başqa keyfiyyətlərdən üstün tutmağı vacib saymır. Çünki bunlar doğrudan da qalıcı şeylər deyildir. Ailəyə daxil olunacaq qızın seçilib bəyənilməsi məsələsində Tusinin verdiyi bu məsləhətlər təqdirəlayiqdir. Göründüyü kimi, müəllif burada toy mərasimindən əvvəl icra olunan qızın bəyənilməsi kimi el adətinə işarə etmişdir. Maraqlı cəhət budur ki, "Əxlaqi-Nasiri" əsərindəki bu göstərilənlərlə orta əsrlərdə nigaha qədərki adətlərdən olan qızın seçilməsi məsələsinə xüsusi əhəmiyyət verildiyinə diqqət ayrılmasıdır. Tusinin bu əsərində belə bir fikir də vardır ki, o, qızlardan söhbət açarkən deyir ki, həddi-büluğa çatmışları babına ərə vermək lazımdır. Bu, çox dəyərli fikirdir. Belə ki, xalq arasında da yayılmış məsələ vardır ki, tay tayını tapmasa, günü ah-vayla keçər. Bab dedikdə, görünür ki, müəllif ilk növbədə ailə səviyyəsi və sosial durumu uyğun gələn, el arasında müəyyən hörmət sahibi olan, əsilli-nəsilli ailə üzvünü nəzərdə tutmuşdur (1, 162).

Orta əsr müəlliflərinin yaradıcılığında nəzəri cəlb edən bir məsələ vardır ki, bu da onların ailə həyatının qurulmasında mühüm şərt saydıqları qarşılıqlı məhəbbət kimi müqəddəs hissi tərənnüm etmələridir. Səmmimi eşq duyğusu və gözələ bəslənilən ülvəi hisslər onların əsərləri boyunca vəsf olunan əsas xüsusiyyətlərdən biridir. Fikrimizi təsdiq etmək üçün orta əsrin görkəmli şairlərinin bir neçəsinin yaradıcılığında yer alan

bə'zi faktlara müraciət edək. XII əsrin görkəmli qadın şairi Məhsəti Gəncəvinin eşq haqqında dediklərindən:

Eşqin mənbərinə cıxandan ki, biz
Eşqdən başqa söz bilmədik hərgiz.
Bizim bu mənzilə ayaq qoymasın
Eşq ilə yanmayan, buz kimi hissiz (12, 6).

Məhsəti Gəncəvi kimi həmin dövrün tanınmış söz ustası Əfzələddin Xaqani yaradıcılığında da eyni duyğular tərənnüm olunur. İnsanın daxili emosional vəziyyətini dolğunluqla əks etdirməyə çalışan Xaqani isə eşqi belə vəsf edir :

Aşiqlik dünyasına qədəm qoymayan insan
Ürəyinə gözündən axıtmamışdır al qan.
Hər kəsə ki, vurmayıb qəm oxunu məhəbbət,
O, eşqin əhvalını biləcəkdir haradan?
Sevginin mə'nasını duya bilməz o kəs ki,
Həmnəfəsi olmayıb bir nazəndə mehriban (13, 308).

XIII əsr Azərbaycan ədəbiyyatının nümayəndələrindən biri İzzəddin Həsənoğlunun zəmanəmizə gəlib çatmış qəzəllərində isə gözəllərin vəsfi, ona bəslənilən səmimi eşq duyğuları belə əks olunmuşdur :

And içərəm səndən artıq sevməyim,
Sənin ilə xoş keçər canım bənim.
Hüsn içində sana manənd olmaya,
Əsli yuca, könlü alçağım bənim (2 , 25).

Burada müəllifin qeyd etdiyi "əsli yuca" yə'ni, "uca, yüksək əsilə nəsilə malik olan" deməkdir, "könlü alçağım" isə "təvazökar" mə'nasında işlənmişdir. Şair göründüyü kimi, burada üstüörtülü də olsa, ailədə əsasən əsilli-köklü, nəcabətli və daxilən, mə'nəvi cəhətdən zənginliyi ilə seçilərək daim təvazökarlıq nümayiş etdirən xanımlara üstünlük verildiyini göstərmək istəmişdir. Belə misallardan çox çəkmək olar. Çünki ülvi hissələr orta əsr müəlliflərinin hamısının əsərlərində tərənnüm olunmuşdur.

Ümumiyyətlə, orta əsr müəllifləri məhz qarşılıqlı məhəbbət hissələrini əsas götürürərək ailə xoşbəxtliyinin və səadətinin də əsasının məhz bunda olduğunu dönə-dönə qeyd edirlər. Aydındır ki, ailə qurmaq istəyən insanlar arasında qarşılıqlı istək olarsa, o da öz növbəsində qarşılıqlı hörməti, ehtiramı və həmçinin güzəşti də götürər.

Orta əsr müəlliflərinin əsərlərində diqqəti cəlb edən mühüm cəhət bir də budur ki, onların yaradıcılığında qızbəyənmə adəti oğlanla qızın məhz bir-birini görüb bəyənməsi kimi təqdim olunur. Məsələn XII əsrin görkəmli mütəfəkkir şairi, dünya şöhrətli Nizami Gəncəvinin bütün əsərlərində təsvir olunan obrazların hamısı bir-birini özləri görüb bəyəndikdən sonra sevirler, yəni bu işdə kənar adamın iştirakı yoxdur. Bu xüsusiyyət özünü məşhur "Dədə Qorqud kitabı"nda da göstərir. Belə ki, dastanda qarşılıqlı bəyənilib xoşlanmaq məsələsi Beyrəklə Banıçiçək arasındakı münasibətdə öz əksini tapmışdır. Ümumiyyətlə, qızbəyənmə və elçilik adəti ilə bağlı motivlər digər dastanlarda da mövcuddur. Bu xüsusda Azərbaycanın məhəbbət dastanlarını etnoqrafik mənbə kimi tədqiq edən Vüsalə Veysəlovanın kitabında öz əksini tapan mə'lumatlar da maraqlıdır (18, 93 - 101).

XIII əsrin müəllifi bəlli olmayan "Dastani-Əhməd Hərəmi" poemasında toya qədərki müxtəlif adət və ənənələr öz əksini tapmışdır. Bunlardan biri də elçilikdən əvvəl qızbəyənmə adətidir. Bu işdə ən çox məs'uliyət yenə də ananın üzərinə düşür. Belə ki, əsərdə ananın bəyəndiyi qızı öz oğluna kəbin etmək istəyi təsvir edilir. Burada deyilir:

Der idi kim gecə-gündüz arasam,
Sərasər dünyayı bir-bir darasam.
Bunun kimi lətif qanda bulaydım,
Ki, oğluma anı kəbin qılaydım (2, 133).

Güləndamla ünsiyyətdə olduqdan sonra qızı bəyənib onu öz oğluna almaq istəyən ana onun yanına gedir və məsləhət görür ki, oğlu da özü görüb bəyənsin. Bu minvalla da oğlu ilə söhbətində ana qızın gözəlliyini vəsf etməklə yanaşı, eyni zamanda hansı ailədən çıxdığını, ailənin yeganə övladı olduğunu da vurğulamağı unutmur. Oğlanın anasına bu xüsusda cavabı isə belə olur ki, əgər onun da canı sevsə və qıza könül versə, bu işdə razılıq hasil oluna bilər. Anası da əvvəlcədən oğlu ilə şərtləşdiyi kimi, aynabəndin önündən qızı gətirir və onu görməsi üçün oğlunun köşkün pəncərəsindən boylanmasını məsləhət görür (2, 133-134). Beləliklə də qızın bəyənilməsində, əsasən, ananın rə'yinə üstünlük verildiyi aydın görünür.

Qız bəyənildikdən sonra atılan ilk addım oğlan tərəfinin qız evinə elçi göndərməsidir. Azərbaycanın qədim adətlərindən biri olan "Elçilik ailənin qurulmasında ilk addımdır, evlənmək məqsədilə oğlan evinin yaxın qohumlarından ibarət nümayəndələrin qız evinə elçiliyə getməsidir. Lakin hər bir ailədə elçiliyə getməzdən əvvəl oğlan evində ağsaqqallar məsləhətləşir və razılıq əldə olunur". Bu məsələyə geniş yer verən Ni-

zami elçiliklə bağlı şərtlərdən ətraflı bəhs etmişdir (3, 72-73). Məsələn, o, el arasında "ağız aramaq" adlanan adətə toxunaraq yazır :

O xəzinədən inci istəyənlər tərəfindən
Min elçi qadın gedib gəlirdi (7, 131).

Kişilər elçiliyə getməzdən əvvəl qızın ailəsinin münasibətini öyrənmək məqsədi ilə ilk növbədə onun evinə oğlan evi tərəfindən qadınlar gedir. Bu xüsusiyyət həm orta əsrlərdə, həm də müasir dövrümüzdə icra olunan dəyişməz adət olaraq qalır. Müasir dövrdə də yaşlı qadınlar elçi gedirlər. Elçiliyin nəticəsi isə müxtəlif ola bilər. Bu baxımdan da ilk olaraq qadınların getməsi qız evinin razı olub olmayacağını öyrənmək məqsədi daşıyır. Qəti olaraq "yox" cavabı alınarsa, kişilər elçi sifətilə o evə gedə bilməz. Nizami yaradıcılığında baş tutan və baş tutmayan elçilik haqqında ətraflı mə'lumat vardır. Şair "Leyli və Məcnun" əsərində bunun hər ikisini incəliklərinə qədər təsvir etmişdir. Məsələn, oğlan evinin ağsaqqallarla məsləhətləşməsi, elçi gedərkən qız evinə müəyyən hədiyyələr təqdim etməsi və qız evinin də "yox" cavabı verməsinə baxmayaraq, gələn elçiləri bir qonaq kimi ləyaqətlə qarşılamağı kimi məsələlər öz əksini tapmışdır. Çünki "hələ qədim dövrlərdən başlayaraq indiyədək davam edən qonaqpərvərlik adətinin, xüsusilə elçilik, nişan və toy mərasimləri zamanı icrası daha diqqətəlayiqdir. Belə ki, burada qonaqpərvərlik özünəməxsus tərzdə icra olunur. Qız evinə oğlan evi hədiyyələr təqdim edir. Ev sahibi də gələn qonaqları lazımı qaydada qarşılayıb yola salmağa ciddi riayət etməyə çalışır" (17, 94). Qeyd etməliyik ki, elçilikdə mahiyyət etibarilə qonaqpərvərliyə xas olan əlamətlər özünü büruzə verir. Əsərdən aydın olur ki, "elçilik zamanı valideynlər arasında aparılan danışıqlar da sövdələşməyə bənzəyir" (11, 45). Bu xüsusda M.O.Kosven yazır ki, elçi tacirə, gəlin isə mala çevrilir (10, 214).

Baş tutmayan elçiliklə yanaşı elə həmin əsərdə Nizami baş tutan elçilikdən xəbər verərək göstərir ki, "İbn Səlam Leylini görüb bəyəndikdən sonra ona "dilli-dilavər" bir elçi göndərir, vasitəçi salır, çoxlu hədiyyələr təqdim edir. Burada onu da qeyd etmək lazımdır ki, elçilikdə vasitəçi sifətilə təşrif buyuran adamın özünün danışıq qabiliyyəti və ünsiyyətdə olarkən qız evinə tə'siretmə bacarığından da çox şey asılıdır. Leylinin valideynləri öz razılıqlarını bildirsələr də, hələ oğlan evinin gözləməli olacaqlarını söyləyirlər. Çünki qədim el adətinə görə elçi gələn oğlan evinə birinci dəfədən "hə" deyilməzdi. Qızın valideynləri bu vaxt tam cavab verməyib bir daha məsləhətləşmək lazım olduğunu bildirirdilər. Bu, qız evinin öz ləyaqətini saxlaması ilə əlaqədar idi" (3, 75 - 76).

Qızbəyənme və elçilik kimi adətlərin icrasında valideynlərin xüsusi

rolunu qeyd etmək lazımdır. Belə ki, gənc ailənin yaranmasında maddi və mə'nəvi tə'minat məsələləri məhz onların üzərinə düşən məs'uliyətli iş olaraq qalır. Qız evinə müxtəlif mərasimlərlə əlaqədar təqdim olunacaq hədiyyələr və başlıq pulu şəxsən oğlanın özünün deyil, məhz onun ata və anasının öhdəsinə düşür. Elçilik adəti ailənin bütün üzvlərini vahid bir məqsəd yolunda səfərbər edir və birgə fəaliyyətə sövq edir. Ona görə də qız bəyənilərkən də son söz yenə valideynlərə məxsusdur. Nigah olduqca ciddi bir məsələ sayıldığından gəlinin seçilməsi məsələsində ictimai fikirlə yanaşı, həmçinin uzun ömür yolu keçib böyük həyat təcrübəsi qazanan valideynlərin rə'yinə xüsusi qiymət verilir. Elçiliyi valideynlərin arzularına çatması, övladlarının xoşbəxtliyə qovuşmasını görmək yolunda atılan addım kimi dəyərləndirmək lazımdır. Bu adət həm də əziyyətlə övlad böyütmüş ata və ananın şəxsiyyətinə hörmətdir. Belə bir işdə valideynlərin də övladlarına və onların duyğularına qarşı hörmətlə yanaşa bilməsi, onların seçimini razılıqla qarşılamaı daha yaxşı olar. Bu xüsusiyət öz əksini Nizaminin "Leyli və Məcnun" əsərində də göstərir.

Elçiliyi qurulacaq ailə həyatının açarı hesab etmək olar. O, mütərəqqi xarakterə malik olmaqla toy mərasiminə gedən yolun müjdəçisidir, bir vəsilədir, ailə xoşbəxtliyinə gedən yolun zəruri olan başlanğıc mərhələsidir. Elçilik oğlan evində öncədən düşünülmüş xeyirli niyyətin qız evinə bəyan edilməsi şəklində təzahür edir. O, həm qız, həm də oğlan evinin arasında yaranan xoş ünsiyyət və əlaqənin təməl daşındır, həmçinin gələcək qohumluq münasibətlərinin inkişafına əsaslı zəmin yaradır və bu işdə körpü rolunu oynayır. Elçilik vasitəsilə gələcək ünsiyyətə yol açılır, əlaqələr zəruriləşir. Əgər elçilikdə iştirak edən tərəflər eyni elin, obanın bir-birini uzun müddət tanıyan ailələdirsə, buradakı ünsiyyətdə bir o qədər də problem yaranmır. Ailələrin bir-birlərinə olan qarşılıqlı münasibətlərini öncədən müəyyənləşdirmək də mümkündür. Lakin müxtəlif bölgələrin icmalarına malik olub bir-birlərinin adət və ən'ənəsinə bələd olmayan ailələr arasında münasibətlər qurulursa, onda elçilik zamanı ilk tanışlıq başlayır və bu gələcək qohumluq əlaqələrindəki fəaliyyətin nizamlanmasında əhəmiyyətli rol oynayır.

Elçilik zamanı qız evinin də münasibəti mühüm məsələlərdən biridir. Bu məsələyə də orta əsr müəllifləri öz əsərlərində yer vermişlər. Belə ki, müəllifi bilinməyən "Dastani-Əhməd Hərəmi"də elçilik edənə qızın atası tərəfindən bildirilən münasibət əsərdə belə təsvir olunur :

Bu dənli ki kərəmlər qıldı bana
Qızımı verirəm şükranə ona.
Bana bir qol-qanad olsun otursun
Elinə getməsin, bənimlə dursun (2, 118-119).

Burada maraqlı bir məqam nəzəri cəlb edir. Belə ki, atanın qızının uzaq ellərə qismət olmasını istəməməsi bəllidir. Gözündən uzaq olmasına könlu dayanmayan ata qızının və kürəkəninin onunla bərabər yanında qalmasını arzulayır. Əsərdən aydın olur ki, ata öz qızını ərə verməyə razı olsa belə, yenə də yeganə övladının rə'yini nəzərə almağı vacib sayır. Elə bu məqsədlə də o qızının yanına gedib öz fikrini belə bəyan edir :

Ana söylən, nədir fikri biləyin.
Mübarək düğün edib başlayavuz.
Ana görə işimiz işləyövuz.
Hələ bir qıza dəxi söyləyəlim
Nə dürlüdür anın könlüm görəlim (2, 119).

Əsərdə marağa səbəb olan bir şey vardır ki, bu da atanın qızı ilə söhbətində gözlədiyi həddir. Atanın necə mehribançılıqla, xoş sözlərlə övladına müraciət etməsini gətirdiyimiz nümunədə izləyək :

Əyalımsan bənim sən, həm canımsan,
Cigərimdən, damarım, həm qanımsan.
Qərəz bir boşluq isə bu zamanda
Neçün istəməyəsen anı sən də?!
İraq yerə səni verir olursam.
Bənə (bir) dərdürür sənsiz olursam.
Səni bu yigidə kəbin edəm bən,
Yüzünü görə durum dəmbədəm bən.
Sözüm yanlış olur isə utanam.
Əyalımsan, sənə yavuzmu sanam.

Atanın qızı ilə necə şəfqətlə danışdığını, öz müraciətlərlə onun fikrinə necə hörmət etdiyini və övlad fikrinin onun üçün nə qədər əhəmiyyət kəsb etdiyini bu şe'r parçasında görmək mümkün deyildir. Əsərdən atanın övladına münasibətində təbii bir nigarançılıq aydın sezilir. Burada təsvir olunan bu müraciət qızını yad ellərə vermək istəməyən, gözündən uzaq olmasına dözməyib daim öz yanında saxlamağa çalışan narahat bir atanın ürək sözləridir. Eyni şəfqət qızın cavabında da sezilməyə bilməz. Misal üçün :

Atasın dinlədi ol mehribanı,
Qızardı gül kibi bənzi, utanı.
Təri dür kibi yüzündə düzöldü,
Gözü nərgizlərin ol dəm süzöldü.

Yanağı gül kibi öylə qızardı
Atasından utanır, həm qızardı.
Ədəb birlə der : ey dövlətli ata
Səxavət kanı, ey mürvətli ata.
Sizə biz qarşı söyləmək eyibdir,
Ulular bu sözü böylə deyibdir.
Bizə söz söyləmək düşməz qatında,
Həmin qulluq gərəkdir həzrətində.
Nə deyəyən, ata, fərman sənindir,
Əgər dərddli isəm dərman sənindir (2, 122).

Övladın da ataya eyni hörmətlə yanaşması, ədəbli davranışı diqqətdən yayınmır. Qızıdan sözləri eşitdikdən sonra ata el adətincə toy tədarükünə başlayır.

Toy əsrlər boyu Azərbaycan xalqının yüksək səviyyədə qeyd etdiyi təntənəli mərasim olub ailənin əsasını təşkil edən və nigahın rəsmiləşdirilməsini təsdiqləyən bir el adətidir. Heç şübhəsiz ki, bütün xalqlarda geniş yayılmış bir mərasimdir. Azərbaycanda da bu adətin özünəməxsus yeri vardır. Toy sevinc, şənlik və şadyanalıq gətirən bir el adəti kimi uzun əsrlər boyu yaşayır. Maraqlıdır ki, bu mərasim öz növbəsində müəyyən olunmuş əlavə çoxsaylı xırda adət və ən'ənələrin icrasını da zəruri edir və bir çox mərhələlərdən keçir. Belə mərhələlərdən biri də elçilikdir.

XIV əsr Azərbaycan poeziyasının görkəmli şairi Yusif Məddah "Vərqa və Gülşah" poemasında elçiliyə getməzdən əvvəl də ağsaqqalların bir yerə toplaşaraq məsləhətləşməsi məsələsinə ötəri toxunaraq elçilik mərasiminə hazırlıq haqqında belə yazır :

Ol xəlayiqlər cəm oldu bir yerə,
Qövmi ta Gülşahi Vərqayə verə.
Dedilər ki, ey rəislər biz qamu,
Cümləmiz ana razıyüz, ey əmu,
Məsləhətdir kim, baxasan halinə,
Verəsən Gülşahi Vərqa əlinə,
Ta muradına dəgələr bular,
Həm sizə rəhmət qıla pərvərdigar.
Məsləhətdür deyü qıldılar qəbul,
Ol rəislər evlərinə qıldı yol.
Gəldilər evlərinə, oturdular,
Ol mübarək iş üçün od urdular (2, 151).

Göründüyü kimi, şair burada yığcam şəkildə elçilik adəti ilə əlaqədar

ağsaqqalların məsləhətləşməsi barədə söz açmışdır. Müasir dövrümüzdə də, xüsusən, kənd ailələrində bu cür məsləhətləşmələr qalmaqdadır. Məsələn, Lahıcın ailə məişətindəki ən'ənələri tədqiq edən Əlizadə də təsdiq edir ki, keçmişdə olduğu kimi, indi də oğlunu evləndirməyə qərar verən ata (əksər hallarda) hörmətli ağsaqqalları yığıb öz məqsədini bildirir və onların da bu işə fikir bildirmələrini xahiş edir. Lakin qızın seçiminə valideyn əsasən öz düşüncələrini rəhbər tuturdu (19, 147-148).

Orta əsr müəlliflərinin əsərlərində rast gəldiyimiz bir məsələ də ailə məişətində əhəmiyyət verilməsi gərəkli hesab olunan əsil-nəcabətə münasibətdir. Belə ki, bu, xüsusən, qız bəyənildikən diqqət yetirilməsi vacib olan məsələ kimi ortaya çıxır. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, xalq arasında elə indinin özündə də oğlan tərəfə də qiymət verildikən onun da hansı nəslin nümayəndəsi olduğuna diqqət verilir və namizədliyinin məqsədəuyğun görülüb görülməməsində ailə tərəfindən mühüm şərt kimi qəbul edilir. Bu baxımdan XIV əsrin tanınmış şairlərindən biri olan Arif Ərdəbili yaradıcılığında ötrəri də olsa, qeyd olunan mə'lumatlara diqqət yetirək. Onun "Fərhadnamə" əsərində bu məsələ aşağıdakı şəkildə vurğulanır :

Fərhadı o görərək əhvalını yazıbmiş,
Övladından, nəslindən həm də o danısıbmiş (15, 27).

Arif Ərdəbilinin "Fərhadnamə"sində toy mərasimi ilə bağlı məqamlara yer verildikən həmçinin toydan qabaqkı mərhələ olan elçilik adəti haqqında da söhbət açılır. Bu barədə şairin əsərini tədqiq edən alim Nüşabə Araslı yazır: "Ziyafət zamanı Fərhad şəklini Çində görmüş olduğu Gülüstanı görür. O, fürsət düşdükcə öz məhəbbətini qıza bildirməyə çalışır. Gülüstana da bunu hiss edir. O da Fərhadı hüsn-rəğbət bəsləyir. Sonra Fərhad öz məhəbbətini açıb Şapura deyir. Şapur Fərhad tərəfindən Gülüstana üçün elçilik edir. Bu zaman o qızın atasına Fərhadın Çin şahzadəsi olduğunu söyləyir. Ancaq usta qəti bildirir ki, o, qızını daş sənətinə özü kimi yaxşı bələd bir sənətkara verəcəyinə and içmişdir. Onlar belə qərara gəlirlər ki, Fərhad elə sabahdan daş sənətini öyrənmək üçün usta ilə işə başlasın" (14, 62). Bu şərt qarşısında Fərhad yenilmir, əksinə qarşısında mə'suliyətli bir vəzifənin durduğunu bütün varlığı ilə hiss edir. Bu xüsusda Nüşabə Araslı belə yazır: "Bu məhəbbət Fərhadı ilham verir, onu daş sənətini öyrənməyə ruhlandırır. Fərhad məhz öz məhəbbətinin şiddəti ilə az bir müddətdə məşhur sənətkarı istə'dad və bacarığı ilə hey-rətdə qoya bilir. Poemada birinci hissədə qarşılıqlı məhəbbət ifadə olunur. Arif Gülüstanın da saf məhəbbətlə sevdini göstərir" (14, 67). Buradan görünür ki, bə'zi hallarda elçilikdə oğlan tərəfin razılıq cavabını əl-

də etməsi üçün hətta qız evinin qoyduğu bir sıra icrası uzun vaxt tələb edən ağır şərtləri belə yerinə yetirmək lazım gəlir.

Yuxarıda deyilənlərə belə bir xülasə vermək olar ki, qızbəyənmə və elçilik kimi adətlər ailədaxili qəti formalaşmış qərarın yekunlaşmış nəticəsidir. Bu adətlər xeyirli vəsilə ilə bir ailənin digərinə xoş münasibətini əks etdirən bir vasitədir, bir başlanğıcdır. Eyni zamanda bu adətlər ailə həyatını istiqamətləndirir və evlənəcək insanın həyat tərzinə müəyyən mə'nada möhür vurur. Həmçinin nəzərə almaq lazımdır ki, bu adətlər öz növbəsində hər iki ailənin də maraqlarının əsasını təşkil edir. Ailə məhz elçiliklə başlanan bir bünövrə üzərində qurulur. Uzun əsrlər gəlib keçsə də, zaman bu adətlərin məzmununu və mahiyyətini əsla dəyişməmişdir. Belə ki, "keçmişdə olduğu kimi əvvəlcə qız evinə ana, xala, bibi gedir. Bu, "ağız bilmək", "ağız aramaq", "öyrənmək" adlanır (16, 182). Qızbəyənmə və elçilik adətləri orta əsrlər dövründə olduğu kimi, müasir dövrümüzdə də eyni əhəmiyyət daşımaqda davam edir. Beləliklə orta əsrlər dövrünün ailə münasibətlərində mühüm rola malik olan qızbəyənmə və elçiliklə yanaşı, digər adət və ən'ənələrin də öyrənilməsi vacib məsələdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Nəsirəddin Tusi. Əxlaqi-Nasiri. Bakı, Elm, 1989
2. Azərbaycan klassik ədəbiyyatı kitabxanası. 20 cildə, 3 c., Bakı, Elm, 1984
3. Bünyadova Ş. Nizami və etnoqrafiya. Bakı, Elm, 1992
4. Qədirzadə Q. Ailə və məişətlə bağlı adətlər inamlar, etno-genetik əlaqələr. Bakı, Elm, 2003
5. Quliyev H. Azərbaycanda ailə məişətinin bə'zi məsələləri. Bakı, Elm, 1986
6. Qeybullayev Q. Azərbaycanlılarda ailə və nigah. 1 hissə, Bakı, Elm, 1994
7. Gəncəvi N. Leyli və Məcnun. Bakı, Elm, 1981
8. Gəncəvi N. İsgəndərnamə. Bakı, Elm, 1983
9. Gəncəvi N. Xosrov və Şirin. Bakı, Elm, 1981
10. Косвен М.О. Очерки истории первобытной культуры. М., 1957
11. Əliyev R. Nizami Gəncəvi (qısa mə'lumat). Bakı, Elm, 1979
12. Gəncəvi M. Rübailər. Bakı, Azərənəşr, 1961
13. Xaqani Ə. Seçilmiş əsərləri. Bakı, EA nəşriyyatı, 1956
14. Araslı N. Arif Ərdəbili və onun "Fərhadnamə" poeması. Bakı, Elm, 1979
15. Tərbiyət M. Danişməndani-Azərbaycan. Bakı, Azərənəşr, 1987
16. Quliyeva N. Azərbaycanda müasir kənd ailəsi və ailə məişəti. Bakı, Elm, 2005
17. Bünyadova Ş. Azərbaycan qonaqpərvərliyi. Bakı, Elm, 2005
18. Veysəlova V. Azərbaycan məhəbbət dastanları etnoqrafik mənbə kimi. Bakı, Elm, 2003
19. Ализаде А.А. Семейно-бытовые традиции Лагича. Азербайджанский Этнографический сборник. Выпуск 5., Баку, Элм, 1985